

Н.Л. Сакава

(в. Свіслач, Магілёўская вобл., Беларусь)

СВІСЛАЧ ЯК ЦЭНТР ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ БЕЛАРУСІ

Свіслач – адно з пашыраных найменняў на тэрыторыі Беларусі: вядомы як тапонімы, так і гідронімы. Мікола Улашчык у артыкуле «Кніга пра Полацкую зямлю» (1967) прапаноўваў паспрабаваць высветліць, чаму ў Беларусі дзве Свіслачы (Бярэзінская і Нёманская) і дзве Бярэзіны [1, с. 147].

Тэрыторыя сучаснай Свіслачы (Асіповіцкі раён, Магілёўская вобласць) ўтрымлівае тры дзяржаўныя помнікі: археалагічны, архітэктурны і ваенны.

Крыніцай жыцця Свіслачы з'яўляецца **гарадзішча** (умацаванае паселішча VI–I стст. да н.э. культуры штрыхаванай керамікі). «Спіс помнікаў гісторыі і культуры рэспубліканскага значэння» падаваў у 1990 годзе археалагічны помнік «Гарадзішча Свіслач» (№ 1738, 2 кніга, с. 268). Прайшоў час і звесткі згубіліся(?), сёння помнік археалогіі вядомы пад № 138. Плошча гарадзішча набліжаецца да трохвугольнай, яе памеры 70x70 м з захаду, поўдня і ўсходу; гарадзішча мае ўклёны вышыней 10–12 м. Роў некалі быў глыбіней да 6,3 м і шырынёй да 20–22 м. Абарон-

чы вал – вышыней да 2 м і шырынёй да 5–7 м. Знаходзіцца на ўзвышшы, пры сутоку рэк Свіслачы і Бярэзіны.

Свіслацкае гарадзішча апісвалі настаўнік А. Смоліч і пісар К. Янушкевіч, узгадваючы сярод старажытных помнікаў (НГАБ, ф. 295, оп. 1, е. хр. 3823, л. 4 – 7(об.)). Імі вызначана яго месцазнаходжанне: «...*при впадении р. Свислочь в р. Березину, на низменном месте, памеры (длина внутренней площади 32 сажени, ширина 26 сажень, возвышен над поверхностью окружающей местности, от реки Березины по уклону 14 сажень, от р. Свислочь 11 сажень и от Николаевской церкви 1,5 сажни и ширина 7 сажень*), форма (*продолговатая*) і народная назва «Замок».

Згаданы роў і валы мелі непасрэднае дачыненне да фартыфікацыі, вядомай як **Свіслацкі замак**. Замак быў узведзены ў XI ст. для абароны з поўдня межаў Полацкага княства (па меркаванні некаторых даследчыкаў, напр., К.Т. Тарасава). Факт існавання замка згадваецца ў творах мастацкай літаратуры [2, с. 32]. Фарпост часта знішчаўся, але аднаўляўся. Апошняе спаленне Свіслацкага замка адбылося 2 ліпеня 1655 г. казацкімі войскамі атамана Іаана Залатарэнкі, што былі на службе ў цара Аляксея Міхайлавіча Раманава. Працяглая вайна з суседняй дзяржавай з усходу вынішчыла насельніцтва – адраджэння замка не адбылося. Да 1830 г. зброя знаходзілася на замчышчы, пасля была перавезена ў збудаваную Бабруйскую крэпасць.

У 20-ыя гг. XX ст. вучоня С. Шутаў і М. Улашчак апісалі гарадзішча Свіслач і знялі яго план. Керамічныя матэрыялы XII – XIII стст. цяпер знаходзіцца ў фондах Інстытута гісторыі (ІГ) НАН Беларусі пад № 1168.

У 1962 г. Мінскі атрад археалагічнай экспедыцыі ІГ АН БССР (кіраўнік Э. Загарульскі) даследаваў 52 кв. м цэнтральнай часткі Свіслацкага гарадзішча. У 1969–1971 гг. вывучэнне працягвалася. Было раскапана каля 72 кв.м. Апублікаваны матэрыялы вывучэння шкляных бранзалетаў (Н. Гаўрылюк, 1971; Т. Скрыпчанка, 1980) і абарончых збудаванняў (Г. Дайчык, 1971). Звесткі пра Свіслач меліся ў энцыклапедычных выданнях («Археология и нумизматика», 1993, с. 559 – 560; БелСЭ, 1973, с. 446).

Даследаванне гарадзішча працягвалася ў 2000-я гг. у сувязі з жаданнем прыхаджан адноўленага Свята-Мікольскага прыхода будаваць царкву на замчышчы (гарадзішчы). Інфармацыя пра гарадзішча як помнік археалогіі пазбавіла вернікаў месца будаўніцтва, але не мэты: сёння новы будынак царквы месціцца на меандрах, дзе ў мінулыя часы знаходзіўся яшчэ адзін роў, які злучаў Свіслач і Бярэзіну перад уваходам у сярэднявечны горад.

Пры напісанні вучнямі мясцовай школы навукова-даследчай работы «Свіслач праваслаўная» (2002) была знойдзена ў архіве ІГ АН Беларусі легенда, запісаная настаўнікам А. Гардзеевым у чэрвені 1921г.: «*Существует поверье, что в доме на «замке» жило привидение-женщина; многие, особенно женщины, боялись ночью идти на замок. Некоторые жители уверяют, что в 1919 г. во время пожара этого здания, видели, как это привидение, окруженное огненным венцом, поднялось вверх и исчезло...*» [3, с. 307].

90-ыя гг. мінулага стагоддзя засведчылі: «Будуйце на замчышчы царкву – зямля стане чысцей і прыгажэй! Не збудуецца – Беларусь перастане існаваць, а свет здрыганецца ад катастрофаў і катаклізмаў» [4].

Значныя археалагічныя даследаванні і публікацыі ў навуковых выданнях зроблены навуковым супрацоўнікам ІГ НАН А. Ільюцік і кандыдатам гістарычных навук В. Кошманам [5, с. 284]. Грунтоўнай працы, прысвечанай паселішчу Свіслач, на жаль, не прадстаўлена да гэтага часу.

Вядома, што статус *цэнтра* Свіслач мела ва ўсе мінулыя часы. Яе жыццямі паддадзены ў тэкстах Галіцка-Валынскага летапісу. Дата першай згадкі – 1256 год (XIII ст.) – называе ўдзельнага князя *Ізяслава Свіслацкага*, васала Данілы Галіцкага ў паходзе на яцвягаў: «...В лето 6764 (1256 г.) поиде Данило на Ятвязе с братом и сыном Львом Шеварном, младу суцу ему и посла по Романа в Новгородок. И прииде к нему Роман со всеми новгородоци и с отцем Глебом и со Изяславом со Вислочьским. И была рать велика, якоже наполнити болота ятвяжская полком» [6].

Сямён Свіслацкі – другі ўдзельны князь вядомы тым, што падтрымліваў дыпламатычныя адносіны з Залатой Ардой, але няўдала: «В лето 6857 года (1348–1349 гг.)...того же лета князь великий Литовский Олгерд посла в Орду к царю Чжанибеку брата своего Коряда просить себе помощи на великого князя Семёна. Слышав же то, великий князь Семён и посла своих кличеев (послов) ко царю жаловаться на Олгерда. Слышав же царь от послов великого князя, яко Олгерд с братиею улус его отчину князя великого испустишил и выдаёт царь послам великого князя братию Олгердова, князей литовских Коряда да Михаила, Семёна Вислочьского да Айшка и дружинну их, приведены быти на Москву, военным царёвым Тотуем».

Свіслач – *сярэдневяковы горад*, бо на гэта ўказвае гісторыяграфія: «Список русских городов близких и дальних» [7, с. 94, 109–110, 135]. У часы ВКЛ, Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі Свіслач – *цэнтр воласці (ваяводства)*.

Канец XV ст. называе імёны князёў Гальшанскіх, якія валодалі часткай свіслацкіх зямель. На службе ў князя ВКЛ былі намеснікі. Вядомы першы свіслацкі «дзяржаўца» Рыгор Іванавіч Грамыка. Архівы згадваюць і Кузьму Іванавіча Заслаўскага. У канцы XVI ст. Свіслацкая воласць і замак перайшлі да пана Міхаіла Гарабурды. Прыкладна з 1640 года Свіслаччу валодалі два роды: Гарабурды і Радзівілы. На пачатку XVII ст. перастаў існаваць вядомы род Алелькавічаў – Слуцкіх. Апошняя княжна Соф’я Алелькаўна ў 1600 г. выйшла замуж за Януша Радзівіла, а ў 1612 г. памерла, пакінуўшы мужу ўсё ў спадчыну, у тым ліку і тэрыторыі сучаснага Асіповіцкага раёна.

Захаваўся дакумент, датаваны 1540 г. – «*Статут Свіслацкай воласці*», у якім ідзе падрабязны пералік усіх правоў і абавязкаў яе жыхароў. Статут быў «маленькай канстытуцыяй» (дослед належыць князю Яну *Юрыю Клеванцу*).

Эканамічны стан Свіслацкай воласці ў канцы XVI ст. быў у заняпадзе. Недахоп фінансаў заставіў кіраўніцтва краіны шукаць шляхі для павелічэння прыбытку дзяржаўных уладанняў. Да сярэдзіны XVI ст. была распрацавана сістэма «валочнай памеры», на той час – сапраўдная эканамічная рэформа, яе сэнс – адмаўленне ад старых метадаў гаспадарання. Правядзенне валочнай памеры супала з Лівонскай вайной (1558–1583), у якой ВКЛ брала актыўны ўдзел. Ваенны дзеянні патрабавалі пэўных укладанняў, што адбілася на жыцці свіслачан. Праблемы абвострыліся ў новастворанай дзяржаве – Рэчы Паспалітай: павялічылася запрыгоньванне сялян-

ства, шырылася антыправаслаўная палітыка. У царкве ўводзіўся інстытут уніяцтва (свіслацкія царквы выконвалі набажэнствы па уніяцкіх абрадах).

Наступнае дзяржаўнае ўтварэнне – Расійская імперыя – пазбавіла многіх памешчыкаў і шляхту, што былі раней гаспадарамі зямель, іх спрадвечнага статуса ў так званым Паўночна-Заходнім краі імперыі і яны выступалі супраць яе экспансіі. У выніку гэтага землі сядзібы Свіслач, якімі валодалі паны Незабытоўскія, двойчы падвяргаліся секвестраванню (1842, 1865) і адыходзілі да казны (станавіліся дзяржаўнымі). З узнікненнем і развіццём новых вытворчых адносін і ў сувязі з рэформай 1861 года ў Свіслачы павялічылася колькасць насельніцтва. Памешчыкі жадалі заняць адпаведны стан у новых рынкавых зносінах. На былым замкавым двары ў Свіслачы панам Якубам (Якавам) Незабытоўскім ужо быў усталяваны гаспадарчы двор з двума вялікімі мураванымі пабудовамі (*меркаванне Ю. Клеванца*).

Пэўныя даследаванні жыцця апошніх валадароў сядзібы Свіслач паноў Незабытоўскіх, якія тут гаспадарылі больш чым два вякі, былі зроблены толькі ў XXI ст. Вядома, што напрыканцы XIX ст. Ялізавета Сцяпанаўна Незабытоўская атрымала ў спадчыну сядзібу Свіслач. Дзякуючы ёй узнік шклозавод, які даў жыццё цэламу рабочаму пасёлку Ялізава. Мы валодаем скупой інфармацыяй пра асабістае жыццё маркізы Элізы Велёпольскай. Яна была двойчы замужам. Згадваецца як дваранка Ялізавета Сцяпанаўна Астроўская. Другім шлюбам бралася з маркізам Сігізмундам Анджэем Велёпольскім (адзін з прэзідэнтаў Варшавы). Была ўзнагароджана дзяржавай.

Вядома, што жанчына не мела шчасця стаць маці. Але мы сведчым амаль стагадовым вопытам пра наяўнасць у якасці гаспадароў на тэрыторыі яе *двара Свіслач* (так пазначана месца на старадаўніх мапах) спачатку ў панскіх будынках дзяцей-сірот, пазней – у карпусах школы-інтэрната і санаторыя дзяцей, якім неабходны цёплы і ўтульны дом для радасці, каб вырасці здаровымі дзеся Будучыні. Пра факт існавання двара нагадвае старадаўні будынак, вядомы як Дом арандатара, дзе сёння размяшчаюцца службы адміністрацыйна-лекавага прызначэння ДУП «Дзіцячы санаторый «Свіслач».

Канстатуючы, што некалі многія жыццёвыя праявы (напрыклад, будаўніцтва Лібава-Роменскай чыгункі) паўплывалі на ўклад Свіслачы, і дзякуючы ім да жыцця ўзняўся горад Асіповічы.

Такім чынам, у залежнасці ад часу, кіруючых уладаў і дзяржаўных утварэнняў змянялася адміністрацыйна-тэрытарыяльнае прызначэнне Свіслачы. Ёй даводзілася мець статус сярэдневяковага горада, мястэчка, вёскі (сёння – аграгарадок). Яна была цэнтрам княства, воласці, раёна.

Дакладна вядома, што Пастанова ЦВК і СНК ад 17 ліпеня 1924 года засведчыла *Свіслацкі раён з цэнтральнай сядзібай мястэчкам Свіслач*.

У 1924 годзе быў пабудаваны мост праз р. Бярэзіну, які спрыяў устойліваму абарачэнню, злучаючы два процілеглыя берагі. Падчас Вялікай Айчыннай вайны мост пашкодзілі, а пасля ўвогуле зруйнавалі. Планавалася яго ўзвядзенне ў 80-я гг. Аварыя на Чарнобыльскай АЭС скасавала намеры – адсутнасць маста паслужыла заміранню цэлага рэгіёна Беларусі.

Напрыканцы існавання райцэнтра Свіслач пазбавілася дзвюх сваіх цэркваў (Свята-Мікольскай і Свята-Успенскай), згадкі пра іх сягаюць да XVI ст. У Свіслачы было благачынне. Касцёл, збудаваны ў другой палове XVIII ст, у 30-я гады прыгасавалі да культурных патрэбаў (клуб), але і яго знішчылі ў 50-х гг., напэўна таму, што ў гады вайны акупацыйныя ўлады дазволілі правядзенне праваслаўных набажэнстваў святару С. Кучынскаму.

Свіслацкі раён праіснаваў 7 гадоў. Пастановай ЦВК і СНК БССР ад 18 ліпеня 1931 г. ён быў ліквідаваны.

Свіслач вядома як выхад з «Бабруйскага котла» аперацыі «Баграціён» у гады Вялікай Айчыннай вайны. Сведчанне – Брацкія могілкі.

Маючы пэўны досвед, сцвярджаем, што ў беларускай навуцы складалася недарэчная сітуацыя: многія дзяржаўныя выданні, сродкі масавай інфармацыі, у тым ліку і інтэрнэт [8], падаюць Свіслач на Гарадзеншчыне як цэнтр ўдзельнага княства, адмаўляючы ісціну і такім чынам перапісваючы гісторыю.

Культура сучаснага грамадства сведчыць пра разнастайнасць як у матэрыяльным, так і ў духоўным плане. Ва ўмовах рынковых адносін чалавек не задумваецца пра шкоду, якую ён закладвае пры фармаванні, напрыклад, назвы таго ці іншага тавару, які спараджае пэўны асацыятыўны рад, бо апырыры «Крыніца» не можа быць півам, а «Мінск» – цыгарэтамі, як марожанае – «Весёлые внучата», а пельмені – «Бабушка Аня» [9, с. 57].

Пералічанае мы можам аднесці і да інфармацыі пра Свіслач, якая наўмысна скажаецца. Наша мэта: ўзнаўленне яе гісторыка-культурнай спадчыны і адраджэнне да жыцця паселішча з фундаментам, заглыбленым у мінулых тысячагоддзях і стагоддзях.

Вёска Свіслач можа стацца цэнтрам для правядзення дзіцячага фестывалю духоўнай і фальклорнай спадчыны імя Л.П. Александроўскай. Размяшчэнне канкурсантаў магчыма на базе ДУП «Дзіцячы санаторый «Свіслач». Пры стварэнні ў Свіслачы рэкрэацыйнай зоны, узнікне неабходнасць сямейнага адпачынку.

З боку грамадскай ініцыятывы зроблены практычныя намаганні: 27 верасня 2005 года духаваярховы будынак у Свіслачы набыў статус архітэктурнай каштоўнасці – вядомы як «Былы дом сям’і Яцко» [10]. Мелася на мэце яго выкарыстанне ў якасці офіснага для будучага Цэнтра экалагічнай эстэтыкі (ЦЭЭ), планавалася адкрыццё карціннай галерэі народнага мастака БССР Ул. Стэльмашонка. Гэтага не сталася ў вёсцы, аднак, горад Асіповічы (раённы цэнтр) сёння мае азначаную галерэю.

Першае пазіцыяванне праекта ЦЭЭ «Рагнеда» прайшло ў 2009 г. [11, с. 51]. Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Мясцовае развіццё на постсавецкай прасторы: вопыт даследавання і праблемы кіравання» засведчыла ідэю ў інтэрнэце ў 2010 г. [12]. Удзел у конкурсе «Кубак інавацый» (ЗАТ «Тэхналагічны парк Магілёў», 2010) сярод вышэйшых навучальных устаноў прынёс перамогу праекту ў намінацыі «Рэгіён» па стварэнні Турыстычнага сацыяльна-экалагічнага цэнтра «Жураўліны ключ». Удзел у Другім форуме по пошукі партнёраў (Праграма міжмежавага супрацоўніцтва: Латвія-Літва-Беларусь (Даугаўпілс, 04.11.2010))

гарантаваў поспех па стварэнні ЦЭЭ (упершыню была ўключана Магілёўская вобласць). Пасля нашага прадстаўніцтва ў рабоце Форума быў арганізаваны семінар ў абласным цэнтры – працягу кампанія на Магілёўшчыне на той час не мела – ідэя не была падтрымана выканкамамі.

Згодна з *Дзяржаўнай праграмай развіцця турызму ў Рэспубліцы Беларусь на 2016–2020 гг.* Свіслач можа стаць сапраўдным цэнтрам міжнароднага турызму. Маючы значны экалага-эстэтычны патэнцыял, Свіслач будзе не толькі мясцовым турыстычным брэндам, а і паслужыць прыязным іміджам для ўязнога турызму (непадалёк ад будучага ЦЭЭ узводзіцца турыстычны VIP-комплексе (расійскі Газспрам) на арандаваных прыбярэзінскіх землях.

Такім чынам, у рамках «Генеральнай схемы размяшчэння зон і аб'ектаў аздаравлення, турызму і адпачынку да 2030 года» Свіслач упісваецца ў яе як цэнтр для вырашэння задач па эфектыўным выкарыстанні прыроднага патэнцыялу, гісторыка-культурнай спадчыны.

Дасягнуць выхаду на новыя культурныя і турыстычныя рынкі можна шляхам рэалізацыі міжнародных турыстычных праектаў (напр. водны экалагічны маршрут «Шляхам Рагнеды» (Беларусь, Расія, Украіна), у т.л. міжмежавых (напр., Праграма: Латвія-Літва-Беларусь з праектам «Меч князя Вячкі» (падарожжа ад Свіслачы да Кукейнаса (Кокнесе) ці праект «Выбірай Жыццё!» («Свіслачане ў Вільні»: Шмар'ягу Левін, Іван Яцко і інш.), распрацоўкі мэтавых праектаў па развіцці найбольш перспектыўных для рэспублікі відаў турызму (напр., праект «Хрышчоны ў Свіслачы» (Свіслач – Басін – Быхаў – Санкт-Пецярбург)).

Прыярытэтам развіцця турызму з'яўляюцца беражлівыя адносіны да прыродакарыстання, дазіраваная антрапагенная і тэхнагенная нагрузка на прыродныя экасістэмы. Наступныя аспекты як сведчанне прагназуемай дзейнасці:

Культуралагічная накіраванасць мае на мэце далучанасць да прыхаваных бакоў наваколя праз моўныя, свастычныя і арнаментальныя матывы, якія гучаць (ці заменены) у назвах, праяўлены ў меандрах рэк, схаваны ў музейных экспанатах і кнігах і павінны быць узноўлены праз традыцыі і абрады, песню і танец, спрадвечныя беларускія промыслы: напр., *бандарства, саломапляценне, шкловыдзіманне* і інш. (у якасці сувенірнай прадукцыі).

Безумоўна, што лагічным будзе размяшчэнне ЦЭЭ на тэрыторыі старадаўняга паселішча Свіслач. Размесціцца офіс непасрэдна ў будынку-помніку «Былы дом сям'і Яцко» на першым паверсе, другі паверх будзе служыць выставачнай залай. Абавязковай тут павінна быць экспазіцыя, прысвечаная *сям'і Яцко*.

Інфраструктурны аспект прадугледжвае перагляд архітэктурнай прывабнасці паселішча і асяроддзя, будаўніцтва маста праз Бярэзіну і г.д.

Офіс ЦЭЭ патрабуе адміністрацыйнай, метадычнай і гаспадарчай службаў.

Навукова-даследчая лабараторыя па маніторынгу асяроддзя – абавязковая ўмова існавання Цэнтра халістычнай адукацыі.

Адкрыццё ЦЭЭ ў вёсцы Свіслач Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці патрабуе грандыёзных выдаткаў, якія можна вынайсці праз удзел у разнастайных праграмах міжнароднага супольніцтва, праз мецэнатства, спонсарства і інш. Зра-

зумела, што павінна быць *накрокавае ажыццяўленне* прасекта. Пачаць неабходна як мага хутчэй, пакуль разбуральная стыхія не зрабіла таго з «Былым домам сям’і Яцко», што адбылося з будынінай на замчышчы, якая яшчэ ў 1993 г. знаходзілася пад дахам, а кінарэжысёр Віктар Тураў праводзіў здымкі фільма «Чорны бусел».

Да рэалізацыі Справы па стварэнні ЦЭЭ неабходна аб’яднаць намаганні наступных міністэрстваў і ведамстваў:

Эканомікі,
Спорту і турызму,
Адукацыі,
Культуры,
Аховы здароўя,
Беларускі Экзархат, Касцёл
Інстытут гісторыі, інстытут культуры АН Беларусі,
Нацыянальны гістарычны архіў РБ і інш.

Нацыянальная Стратэгія ўстойлівага сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на перыяд да 2030 якраз і прадугледжвае развіццё сацыяльна-культурных цэнтраў, што маюць многафункцыянальны характар, а таксама субсідзіраванне затратаў на стварэнне і арганізацыю дзейнасці цэнтраў кластэрнага тыпу.

Па ўсім відаць, што новаствораная структура ажывіць старадаўняе паселішча, а Свіслач стане турыстычнай «меккай» у цэнтры Беларусі, у цэнтры кантынентальнай Еўропы. Сёння, калі Беларусь накіравала ўсе намаганні на добраўпарадкаванне, каб у чарговы раз паказаць сваю гасціннасць падчас правядзення спартыўных мерапрыемстваў «Еўрагульні – 2019», мы запрашаем да дыялогу па абмеркаванні таго, што дапаможа яднанню і адраджэнню.

Спіс літаратуры

1. Улашчык М. Выбранас / М. Улашчык; уклад. А. Каўкі і А. Улашчыка; навук. рэд. Г. Кісялёў і В. Скалабан; прадм. і камент. А. Каўкі. – Мн.: «Беларускі кнігазбор», 2001. – 608 с. [8] с.: іл. – («Беларускі кнігазбор», гісторыка-літаратурныя помнікі).
2. Дайнека, Л. Меч князя Вячкі; След ваўкалака: Раманы: для ст. шк. узросту / маст. В.І. Кліменка. – Мн.: Юнацтва, 1993. – 606 с.: іл. [1] л. партр. – (Шк. б.-ка).
3. НАН Беларусі. Справа № 69, Апытальныя лісты. – С. 305–307).
4. Сакава, Н. Званы над Свіслаччу / Н. Сакава // Царкоўнае слова. – 2001. – № 10.
5. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т.2. Л – Я / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі. – 464с.: іл.
6. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – С. 831.
7. М.Н. Тихомиров. Список русских городов дальних и ближних. (Русское летописание). – М.: Наука, 1979, <http://www.russiancity.ru/books/b72.htm>.
8. http://svsloch.grodno-region.by/ru/new_3-ru/
9. Сакава, Н.Л. Каванцыя экалагічнай эстэтыкі ў выхаваўчым і навучальным працэсе на шляху да стварэння Цэнтра халістычнай адукацыі насельніцтва як від

сацыяльнай інавацыі. Н.Л.Сакава / Инновации в современном образовании: опыт и перспективы. Сб. материалов Межд. научно-практ. конф. 30.10. 2014 г. Могилёв. Ч. 3 / ред. сов.: И.А. Старовойтова [и др.]. – Могилёв : МГОИРО, 2014. – 106 с.

10. Рашэнне Беларускага рэспубліканскага навукова-метадычнага савета па пытаннях гісторыка-культурнай спадчыны пры Міністэрстве культуры Рэспублікі Беларусь (пратакол № 112 ад 27.09.2005).

11. Сакава, Н. Цэнтр экалагічнай эстэтыкі “Рагнеда” // Пазашкольнае выхаванне. // Навук.-метад., інфармац. часопіс. РУП / Адукацыя і выхаванне. – № 3(104), 2009.

12. <http://methodology.by/?p=1010>